

Információs ipar: quo vadis*

Évek óta beszélünk a folyóiratválságról, de mind ez ideig vajmi keveset tettünk ellene. Úgy tűnik, hogy most végre hasznos kezdeményezések születtek, amelyek arra irányulnak, hogy megtörjék azt a kedvezőtlen piaci tendenciát, amelyet a tudományos információ árának folyamatos emelkedése jellemez.

„Az emberek eleinte nem akarják elhinni, hogy egy furcsa új dolog megvalósítható, azután reménykedni kezdenek, hogy meg lehet csinálni, majd a szemük előtt válik valóra – és amikor megvalósult, mindenki azon csodálkozik, miért is nem csinálták meg századokkal korábban.”

(Frances Hodgson Burnett, 1849–1924, angol születésű amerikai író)

Folyóiratválság

1665 januárjától, az első tudományos folyóirat megjelenésétől kezdve a tudományos információ óriási robbanásának lehetünk a tanúi, és ma már elmondhatjuk, hogy a tudományos cikkek napi termése 100 000 fölött van. Legalábbis az elmúlt tíz évben sikerült olyan helyzetbe hoznunk magunkat, amelyben már nem tudjuk megvenni, amit azelőtt meg tudtunk, és sok könyvtárnak kellett folyóiratok előfizetését megszüntetnie. Ezt nevezzük folyóiratválságnak.

A technológia fejlődése először az elektronikus adatbázisok megszületéséhez, majd az online folyóiratok létrehozásához vezetett. (Ezekből jelenleg 9000 van.) Mindannyian kíváncsian várjuk, hogy a jelenlegi fejlemények vajon kihúznak-e bennünket a folyóiratválságból?

A folyóiratválságot időnként az áremelkedés és az előfizetések törlésének ördögi spiráljaként emlegetik. De létezik egy másik ördögi spirál is, amelyen keresztül a kutatók lehetővé tették a kiadók számára, hogy erős monopóliumokat építsenek ki. A magas színvonalú cikkek szerzői mindig is magas színvonalú folyóiratokban akartak publikálni. Az ő munkáik azután tovább emelték ezek tekintélyét és impakt faktorát. Ez pedig növelte a kutatókra nehezedő pszichológiai nyomást, hogy ezekhez a folyóiratokhoz még több cikket nyújtsanak be, és így tovább... Az egyetemek és a fenntartók tovább erősítik ennek az ördögi spirálnak az újratermelését azáltal, hogy egyre több publikációt várnak

el a kutatóktól, és előnyben részesítik a tekintélyes, magas impakt faktorú folyóiratokat. E folyamat során a kutatók és az egyetemek elfeledkeznek arról, hogy e mechanizmus révén önmagukat kényszerítik olyan helyzetbe, hogy e tudományos kiadványokért állandóan emelkedő árat kell fizetniük olyan cégeknek, amelyeknek e tevékenységekhez tartalmi szempontból vajmi kevés közük van.

A folyóiratválság következtében a könyvtárak állománygyarapítását a kutatók vágyai és a költségvetés lehetőségei közötti keserves kompromisszum határozza meg. A könyvtárak minden eddiginél jobban függenek a könyvtárközi kölcsönzési rendszertől. A kutatók, akik korábban a könyvtárak problémáit olyan egyszerű infrastrukturális problémáknak tekintették, mint a villany vagy víz szolgáltatását, egyre inkább ráébrednek, hogy információs igényeiknek komoly anyagi vetülete van. Egyre inkább elfogadják, hogy az információellátás finanszírozását be kell építeni a kutatási költségvetésbe. Mint *Richard M. Dougherty* 1989-ben, a *School of Information and Library Studies* (Michigan) professzoraként írta: „Hosszú távú megoldást nem a könyvtárak fokozott együttműködése, a források jobb megosztása hozhat, hanem az, ha a helyére kerül az a rendszer, amely alapjaiban átalakíthatja a módot, ahogyan a felsőoktatás az egyetemeken folyó kutatás információs termékeit termeli, elosztja és felhasználja.”

* A szerzőnek az ODOK '01, 9. Osztrák Online Információs Konferencián (Graz, 2001. április 24–27.) elhangzott előadása.

Hadd hívjam fel figyelmet néhány olyan eseményre, amely véleményem szerint inkább negatív, mint pozitív.

Kiadók

Egyre inkább azt tapasztaljuk, hogy az STM (science, technology, medicine = tudományos, műszaki és orvosi információ) világában a kiadói tevékenységek koncentrálnak, és jelenleg egytucatnyi kereskedelmi vállalkozás uralja a kiadást. 1999 októberében az Elsevier Reed bejelentette, hogy egészében megvásárolja az összes *Harcourt Brace Jovanovitch* folyóiratot, amelyek közé a *Harcourt-folyóiratok*, az *Academic Press*, a *Churchill Livingstone*, a *Mosby* és a *Baillière and Tindall* nyomtatott anyagai tartoznak. Ha a javaslat átmege, és az FTC (Federal Trade Commission) elfogadja, olyan cégóriást hoz létre, amely egy egyetemi könyvtár költségvetésének legalább 30%-át elnyeli, a gyógyszeripar információs igényeinek pedig több mint 50%-át fedi le. Másodszor az Elsevier Reed egy, a világot átfogó terjesztő csapatot állított fel. A program keretében mintegy kétszázan foglalkoznak azzal, hogy a folyóirataikhoz való elektronikus hozzáférést biztosító Science Directet eladják, és népszerűsítsék az egyetemi könyvtárak és – a közvetítőket kihagyva – a végfelhasználók körében. Azonos politikát követ a John Wiley and Sons. Ezen túlmenően az Elsevier azt jósolja, hogy két éven belül STM információjuknak több mint 90%-át elektronikusan fogják beszerezni, és eltűnik a nyomtatott formátum. A gyakorlatban az Elsevier 8%-ig terjedő kedvezményt ad azoknak a könyvtáraknak, amelyek elszánják magukat a nyomtatott változat lemondására. A magam részéről sohasem értettem, miért bocsátkoznak a könyvtárak vagy a könyvtári konzorciumok közvetlen tárgyalásokba olyan kiadókkal, amelyek kritikus tömege elegendő ahhoz, hogy teljes csomagjukat digitális formában adják el a könyvtáraknak. És miért mennek bele e könyvtárak abba, hogy a papír alapú modell szerint megállapított árat fizessenek az elektronikus hozzáférésért? Az elektronikus kiadás gazdasági szempontból teljesen eltérő a papír világtól. Elektronikus környezetben a kiadás jóval kevésbé költséges. Másodszor, miért vegyünk meg minden információt, ha a papírváltozatban egyedi címek rendelhetők meg. Még mindig azt gondolom, hogy meg kell adni a választás lehetőségét a könyvtáraknak, a használóknak és a vásárlóknak. A gyógyszeriparban az a követelmény, hogy mindent meg szeretnénk venni, ami elérhető, de egy 12

hónapos időszak végén csak azért szeretnénk fizetni, amit tényleg hasznosítani tudunk. Ez a nagyon is realisztikus elvárás működhet a kutató vállalatoknál, de egyetemi környezetben, ahol éves költségvetésből gazdálkodunk, nem követhető ez a változó költségstruktúrán alapuló modell. Azt is hiszem, hogy a kiadók nagyon nehezen fogják ezt elfogadni, mert így tekintélyes bevételtől esnek el, hiszen több információt nem használnak, mint amennyit használnak.

A frankfurti könyvvásár, és a 2000 decemberében Londonban rendezett Online Meeting során felröptek olyan hírek, hogy más kiadók is piacra dobják üzletüket. Ha minden szóbeszédnek hihetünk, akkor:

- eladó a John Wiley,
- eladó a Gordon and Breach,
- eladó a Springer Verlag,
- eladó a Karger,
- eladó a SilverPlatter.

A Gordon & Breach megvette a Taylor and Francis, és néhány hete a Kluwer megvette a SilverPlattert. Másrészt a kiadói ipar holland óriásának, a Kluwer Academicnek nincs elég kritikus tömege, hogy döntetlenre vigye a mérkőzést az Elsevierrel. Biztos vagyok, hogy hamarosan visszavágnak, és megvesznek egy vagy két nagyobb kiadót.

A közvetítőktől beszerezhetőnek megmaradó könyvtári állományrész árára nézve drámai hatása lesz annak, ha az STM információ csak a piac néhány szereplőjétől, és csak közvetlenül e kiadóktól lesz elérhető. Ha a nagyon drága folyóiratok 30%-a s az ehhez tartozó kedvezmények megszűnnek, akkor az EBSCO-hoz hasonló ügynökségeknek drasztikusan meg kell emelniük a kezelési költségeket ahhoz, hogy szolgáltatásaikat fenn tudják tartani, és új szolgáltatásokat tudjanak kifejleszteni használók számára.

Könyvtári fejlemények

Véleményem szerint a könyvtári konzorciumok szervezése nem jó megoldás, mert semmiképpen sem segít a folyamatosan emelkedő költségspirál megtörésében. Éppen ellenkező hatásuk van, és a kiadókat segítik, amelyek megőrizhetik díjrendszérüket. Sokkal több értelme lenne a dolgok ilyen alakulása elleni küzdelemnek, semmint a kiadók támogatásának, amit a hatalmas értékű szerződések aláírásával érnek el.

1. A *D-lib Magazine* 2001. márciusi száma [1] tartalmazza *Kenneth Frazier*, a wisconsini Egyetemi Könyvtár igazgatója érdekes cikkét *The librarians' dilemma* címmel. A következőket mondja: „A felsőoktatási könyvtárak igazgatóinak nem lenne szabad aláírniuk a nagy üzletet vagy bármilyen átfogó licencmegállapodást a kereskedelmi kiadókkal.” A wisconsini egyetemnek sikerült külön szerződést kötnie az Elsevierrel. Nem kértek hozzáférést 1197 folyóirathoz, csak az őket érdeklő 120-hoz.
2. *Hans-Joachim Wätjen*, az oldenburgi egyetem könyvtárosa, a *LIBER Review* negyedévenként megjelenő folyóirat egyik utóbbi számában drámai lépéseket javasolt az egyetemi könyvtárak mozgósítására szerte a világon, hogy hat hónpra töröljék valamennyi Elsevier-folyóirat előfizetését, ami kétségtelenül az Elsevier-részvények értékének zuhanásához vezetne. (Lásd még Wätjen: A hozzáférés és változások a tudományos könyvtárak küldetésében c. cikkét: *TMT*, 2001. 6–7. sz. p. 250–262. – A szerk.)
3. Nemrégiben a *Labor Magazine* c. német kiadványban is hasonló ötletet olvastam, de ebben azt is hozzátették: az árak annyira leesnének, hogy az egyetemi könyvtárak, ha összefognának, meg tudnák venni az Elsevier-részvényeket, és következésképpen e cég rész tulajdonosaivá válnának.

Törjük meg a modellt!

Hadd beszéljek most néhány olyan kezdeményezésről, amelynek mind egy célja van: törjük meg a modellt!

1. **SPARC**
Néhány éve az ARL megalapította a *Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition* (SPARC), amelynek feladata új (nyomtatott és online) folyóiratok létrehozásának támogatása a hagyományos folyóiratokénál alacsonyabb előfizetési áron.
2. **ELSSS (Electronic Society for Social Scientists)**, *La Manna* professzor kezdeményezése (St. Andrews)
Itt is az a cél, hogy lektorált folyóiratokat adjanak ki az STM kiadók által kért ár feléért. Világszerte több mint 1000 tudós támogatja ezt a kezdeményezést.
3. **Ginsparg, UPS, Open Archives Initiative (OAI)**
E kezdeményezésnek talán a legjobb példája a Los Alamos National Laboratory (LANL)-ban

található elektronikus „e-print” archívum, az „arXiv”, amelyet 1991-ben a nagyenergiájú részecskefizika művelői hoztak létre. Jelenleg a fizikai, matematikai és számítástudományi témák széles körét fedi le. A közlemények leadása teljesen automatikus, semmilyen lektorálásnak nem vetik alá őket. A fizika bizonyos területein ezek az archívumok váltak a tudományos információcsere legfőbb csatornáivá, amelyeket – 15 különböző tükörszerveren – naponta 50 000 használó vesz igénybe. A közlemények értékelésében a tudósok a kutatócsoportok tekintélyére és saját elemző olvasásukra támaszkodnak. Azóta több száz tematikus preprint szolgáltatás működik, például a Steven Harnad's CogPrints archívum (kognitív tudományok) vagy az NCSTRL, amely a számítástudományi kutatási jelentésekkel foglalkozik.

4. **E-biomed, PubMed Central, BioMed Central**
A Nobel-díjas *Harold Varmus*, az U.S. National Institute of Health (NIH) igazgatója 1999 májusában tett javaslatot az E-biomed létrehozására [2]. A PubMed természetes kiterjesztésének tekintette, amely ingyenes hozzáférést biztosít az orvosi biológia bibliográfiai adatbázisához (beleértve a Medline-t).
5. **EMBO és E-Biosci**
Az EMBO (*European Molecular Biology Organization*) egyfajta nemzetközi akadémia, amelynek mintegy 900 egyéni tagja van. Egyik tevékenységük az *EMBO Journal* kiadása. E kezdeményezés keretében megpróbálják megszervezni egy egységes, kereshető élettudományi adatbázis kialakítását, amelyet feltételelesen E-Bioscience-neveznek. Az egyik elfogadott elv, hogy az, amit az olvasó fizet, a szerzőhöz kell, hogy kerüljön.

Megbeszélés

Nyilvánvaló, hogy az új publikációs stílus nem fog magától kialakulni. Először is felmerül a hitelesség kérdése. Egy tekintélyes nyomtatott folyóiratban még mindig nagyobb értéket képvisel egy cikk, mint egy csupán elektronikus formában megjelenő folyóiratban, és a finanszírozás is gondot jelenthet. Az Open Archives kezdeményezés talán a legrealisabb: nem támaszkodik a kiadók megkérdőjelezhető jó szándékára az anyag biztosításában, sőt a könyvtárnak kiemelkedő szerepet ad az információ koordinálásában. 2000 márciusában az OAI konferenciát tartott Genfben, de még nem tudni, milyen eredménnyel.

Ha a könyvtárak nem gondolkodnak el, és nem teszik meg a megfelelő lépéseket a tudományos információhoz való hozzáférés új mechanizmusainak az érdekében, akkor az *Andrew Odlyzko* [3] által előrevetített lehetőséggel találkozhatunk magunkat szemben. Elemzése szerint a könyvtárak folyóirat-előfizetésüknek általában a kétszeresét költik a kiegészítő szolgáltatásokra, mint pl. raktározásra, állományvédelemre, kölcsönzésre. Előrejelzése szerint a kiadók örömmel lemondanának jelenlegi bevételük egy részéről, ha a könyvtárak közvetítő szerepét gazdaságilag kedvező módon átvehetnék. E törekvés megvalósításának már vannak jelei az elektronikus folyóiratcsomagok konzorciumi, sőt országos licencszerződések keretében való értékesítésében. Tényleg azt akarjuk, hogy ezt a hozzáférést biztosító funkciót elvegyék a könyvtáraktól, és kereskedők kezébe menjen át; hogy egy új monopolisztikus helyzet jöjjön létre, amely magában rejtje annak minden veszélyét? A tudományos kommunikáció válaszüthoz ért. A legfontosabb kérdés talán az, hogy a teljesen nyitott archívumokhoz való átmenet túl gyorsan megy végbe, és a kiadók bevételi forrásai előbb apadnak ki, mint ahogy az új üzleti modell stabilizálódik. Az átalakulások olyan gyorsan következhetnek be,

hogy a hagyományos lektorálás eltűnik, és semmi sem helyettesíti majd. Annak az időszaknak a küszöbén állunk, amelyet *Joseph Schumpeter*, osztrák-amerikai közgazdász a „kreatív destrukció” névvel illetett. Tőle az idézet: „Végül csak néhányan maradunk az üzletben. És azok, akik még bent lesznek, nem ugyanazt fogják csinálni, mint amit mi most csinálunk.”

Irodalom

- [1] D-Lib Magazine, 2001. március.
- [2] <http://www.nih.gov/welcome/director/pubmedcentral/ebiomedarch.htm>
- [3] ODLYZKO, Andrew: Competition and cooperation: libraries and publishers in the transition to electronic scholarly journals. = Journal of Scholarly Publishing, 30. köt. 1999. p. 163–185.
- [4] DEKEYSER, Raf: Scientific information: a partnership between the library and the academic community.
- [5] DELAMOTHE és SMITH: Moving beyond journals: the future arrives with a crash.
- [6] Information World Review, 2001. február.

Beérkezett: 2001. IV. 25-én. Fordította: Orbán Éva

Jelentkezési felhívás könyvtárosasszisztens-tanfolyamra

Az OMIKK 2001-ben is indít könyvtárosasszisztens-képző tanfolyamot, amelyre ezúton felvételt hirdet. A képzés időtartama 2 félév. Az oktatás elsősorban gyakorlati jellegű, amely a vizsgakövetelményekben is érvényesül. A 2/1997. (I. 21.) MKM módosító rendelet alapján a **végzett hallgató munkaköre könyvtáros asszisztens, amely D kategóriájú besorolásnak felel meg.**

Tanfolyamunkra elsősorban azoknak az érettségizett hallgatóknak a jelentkezését várjuk **2001. augusztus 10-ig**, akik a könyvtári munka gyakorlatát akarják rövid idő alatt elsajátítani, és a szövegszerkesztésben is jártasságot kívánnak szerezni. A tanfolyam **kezdési időpontja: szeptember.** A tanfolyam **részvételi díja** félévenként 30 000 Ft. A **záróvizsga költsége** előreláthatólag

8000–9500 Ft. A foglalkozásokat heti egy alkalommal (várhatóan csütörtökön) 8-tól 17 óráig tartjuk. Ebédszünet 12-től 13 óráig. **Felvételi vizsga nincs.** A felvételtől mindenki írásbeli értesítést kap, és ezzel egy időben közöljük a kezdés pontos időpontját. A **jegyzetellátás** kölcsönzés formájában történik.

Jelentkezésüket írásban kérjük benyújtani az alábbi címre:

**Országos Műszaki
Információs Központ és Könyvtár
„Könyvtárosasszisztens-képzés 2001”
1088 Budapest, Múzeum u. 17.**

Érdeklődni lehet személyesen vagy telefonon **Mátyán Gyulánál**, 486-4158